

УДК 343.131

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.6.29>

Сиза Наталія Петрівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0001-5850-4023

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА «СУД, ВСТАНОВЛЕНИЙ ЗАКОНОМ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

EXERCISE OF THE RIGHT TO «COURT ESTABLISHED BY LAW» IN CRIMINAL PROCEEDINGS

У статті вирішується актуальна наукова проблема щодо визначення змісту та особливостей реалізації права на «суд, встановлений законом» у кримінальному провадженні як елементу права на справедливий суд.

Вимога розгляду справ «судом, встановленим законом» досліджена, виходячи з положень статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та її тлумачення у рішеннях Європейського суду з прав людини, які є джерелом права в Україні.

Значна увага приділена аналізу національного законодавства, зокрема, Конституції України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та Кримінального процесуального кодексу України, в частині нормативного регулювання права на «суд, встановлений законом».

З урахуванням положень зазначених законодавчих актів та практики Європейського суду з прав людини обґрунтовано, що організаційні аспекти права на «суд, встановлений законом» передбачають дотримання вимог закону щодо порядку утворення суду та формування суддівського корпусу.

Процесуальні аспекти права на «суд, встановлений законом» розглянуті згідно з нормами Кримінального процесуального кодексу України, що передбачають загальні положення кримінального провадження і спеціальними нормам, які визначають особливості здійснення правосуддя в сучасних умовах воєнного стану.

З'ясовано, що до процесуальних аспектів права на «суд, встановлений законом» належать: виконання вимог закону щодо юрисдикції та порядку визначення судді для розгляду конкретної справи, застосування положень процесуального закону щодо складу суду, а також дотримання судом норм, які регулюють його діяльність.

Беручи до уваги організаційні та процесуальні аспекти, зроблено загальний висновок, що реалізація права на «суд, встановлений законом» у кримінальному провадженні передбачає здійснення правосуддя спеціально створеним згідно з законом юрисдикційним органом – судом, який уповноважений на підставі норм Кримінального процесуального кодексу України вирішувати питання у межах його компетенції.

Ключові слова: право на справедливий суд, право на «суд, встановлений законом», кримінальне провадження, рішення Європейського суду з прав людини, юрисдикція, склад суду.

The article deals with the actual scientific problem of defining the content and features of the implementation of the right to a "trial established by law" in criminal proceedings as an element of the right to a fair trial.

The requirement for consideration of cases by a "court established by law" was investigated based on the provisions of Article 6 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its interpretation in the decisions of the European Court of Human Rights, which are the source of law in Ukraine.

Considerable attention was paid to the analysis of national legislation, in particular, the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" and the Criminal Procedure Code of Ukraine, in terms of the normative regulation of the right to "court established by law".

Taking into account the provisions of the mentioned legislative acts and the practice of the European Court of Human Rights, it is substantiated that the organizational aspects of the right to a "court established by law" provide for compliance with the requirements of the law regarding the procedure for establishing a court and the formation of a judicial corps.

Procedural aspects of the right to a "court established by law" are considered in accordance with the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which provide for the general provisions of criminal proceedings and special norms that determine the peculiarities of the administration of justice in modern conditions of martial law.

It was found that the procedural aspects of the right to a "court established by law" include: fulfilling the requirements of the law regarding jurisdiction and the procedure for determining a judge to consider a specific case, applying the provisions of the procedural law regarding the composition of the court, as well as the court's compliance with the norms that regulate its activity.

Taking into account the organizational and procedural aspects, a general conclusion was made that the realization of the right to a "court established by law" in criminal proceedings involves the administration of justice by a jurisdictional body specially created in accordance with the law - a court that is authorized on the basis of the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine to resolve issues within its competence.

Key words: *the right to a fair trial, the right to a "court established by law", criminal proceedings, the decision of the European Court of Human Rights, jurisdiction, composition of the court.*

Постановка проблеми. Для інтеграції України у європейське співтовариство дуже важливим є правильне розуміння та застосування міжнародних стандартів захисту прав і свобод людини при здійсненні правосуддя. Право на «суд, встановлений законом», є одним з інституційних елементів права на справедливий суд, що закріплене у положеннях статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [1] та нормах національного законодавства. Зокрема, організаційні аспекти зазначеного права відображені у ч. 1 і 2 ст. 124 Конституції України [2], якими проголошено здійснення правосуддя виключно судами та забороняється делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами. Здійснення судової влади в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом, передбачено також і положеннями ч. 1 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження права на «суд, встановлений законом», як одного з елементів права на справедливий суд, становлять наукові праці таких учених, як: О. А. Банчук, В. Д. Бринцев, Т. В. Варфоломєєва, А. І. Виноградова, В. В. Городовенко, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренко, В. О. Гринюк, Ю. М. Грошевий, О. С. Захарова, О. В. Капліна, Р. О. Куйбіда, О. П. Кучинська, В. Т. Маляренко, І. Є. Марочкін, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, С. В. Прилуцький, О. Б. Прокопенко, Н. В. Сібільова, О. С. Ткачук, О. М. Толочко, О. З. Хотинська-Нор, В. П. Шибіко, О. Г. Шило, В. І. Шишкін, О. Г. Яновська та ін.

Разом з тим, різноманітність підходів до розуміння елементів права на справедливий суд у наукових дослідженнях та динамічний розвиток практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) обумовлює необхідність спеціального аналізу змісту та особливостей реалізації права на «суд, встановлений законом» у кримінальному провадженні в сучасних умовах.

Метою статті є: на основі вивчення наукових досліджень, аналізу норм міжнародного та національного законодавства, а також рішень ЄСПЛ, роз-

крити зміст та особливості реалізації права на «суд, встановлений законом» у кримінальному провадженні як елементу права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу. Вимога розгляду справ судом, встановленим законом, передбачена у ст. 6 Конвенції та має тлумачення у рішеннях ЄСПЛ, які є джерелом права в Україні. Це дає є підстави розглядати як засаду організації судової влади і судочинства в Україні – здійснення правосуддя судом, встановленим законом, яка передбачає реалізацію права на «суд, встановлений законом».

О.З. Хотинська-Нор справедливо вказує на дві умови відповідності критерію «суд, встановлений законом»: 1) організаційну (організація судової системи повинна регулюватися законами у їх буквальному значенні) та 2) юрисдикційну (суд повинен діяти у спосіб та відповідно до повноважень, передбачених законом, у межах своєї компетенції) [4, с. 24-28]. Подібним чином О.С. Ткачук також виділяє організаційну та компетенційну складові досліджуваного поняття [5, с. 146].

У розвиток наведених вище наукових думок А.І. Виноградова обґрунтовано стверджує, що «в багатьох випадках конструкція «суд, встановлений законом» передбачає не в «чистому вигляді» організаційний чи юрисдикційний (компетенційний) компонент, а, так би мовити, змішаний», за якого «відповідність вимозі «суд, встановлений законом» передбачає існування та дотримання таких передумов: 1) законодавча основа створення та функціонування суду; 2) діяльність суду на підставі та відповідно до норм закону; 3) реалізація судом визначених законом повноважень у спосіб, передбачений законом» [6, с. 131].

Беручи до уваги вищезазначені наукові позиції, перш за все, звернемось до аналізу організаційної складової права на «суд, встановлений законом», яка визначається законодавчими вимогами щодо утворення суду як органу, уповноваженого здійснювати правосуддя.

У ході судової реформи, розпочатої у 2016 році в Україні, відбулося оновлення судоустрійного законодавства і, зокрема, нормами ст. 19 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» встановлено, що порядок утворення, реорганізації та ліквідації судів визначається законом. Проект закону про утворення, реорганізацію чи лікві-

дацію суду вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя, а підставами для утворення, реорганізації чи ліквідації суду є зміна системи судоустрою, необхідність забезпечення доступності правосуддя, оптимізації витраток державного бюджету або зміна адміністративно-територіального устрою [3].

Зазначені зміни мають забезпечити відповідність порядку утворення судів в Україні вимогам ст. 6 Конвенції та реалізацію права на «суд, встановлений законом», адже у рішеннях ЄСПЛ неодноразово зверталася увага, що запровадження вислову «встановлений законом» у статтю 6 Конвенції «має на меті уникнути того, щоб організація судової системи ... залишалась на розсуд виконавчої влади, і зробити так, щоб це питання регулював закон, ухвалений парламентом» («Річерт проти Польщі» (Richert v. Poland), § 42; «Коєме та інші проти Бельгії» (Coëme and Others v. Belgium), § 98) [7, с. 21].

Окрім того, слід звернути увагу на інший організаційний аспект права на «суд, встановлений законом». Так, у справі «Гудмундур Андрі Астрасон проти Ісландії» Велика Палата ЄСПЛ зазначила, що «суд, встановлений законом» має складатись із суддів, обраних з урахуванням їхніх професійних якостей завдяки ретельному / суворому процесу для забезпечення того, щоб найбільш кваліфіковані кандидати як з точки зору технічної компетентності, так і моральної доброчесності були призначені: чим вищу позицію займає суд у судовій ієрархії, тим вимогливішими мають бути критерії відбору. Призначення суддів обов'язково є невід'ємним елементом вимоги, що суд має бути «встановлений законом», у результаті чого порушення закону, яким цей процес врегульовано, може зробити участь такого судді в розгляді справи «незаконною». Положення про призначення суддів повинні бути викладені однозначно, наскільки це можливо, для запобігання свавільному втручанням, у тому числі з боку органів виконавчої влади. Водночас сам факт того, що виконавча влада має вирішальний вплив на призначення, не може вважатися проблематичним [8, с. 25–26].

Таким чином, організаційні аспекти права на «суд, встановлений законом» передбачають дотримання вимог закону щодо порядку утворення суду як органу, уповноваженого здійснювати правосуддя, та формування суддівського корпусу.

У рішенні в справі «Занд проти Австрії» (Zand v. Austria, заява N 7360/76) Європейська комісія з прав людини висловила думку, що термін «суд, встановлений законом» у пункті 1 статті 6

Конвенції передбачає «усю організаційну структуру судів, включно з питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів» [9].

У зв'язку із зазначеним можемо звернути увагу, що у ст. 8 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», як одну із засад організації судової влади, проголошено право на повноважний суд, що передбачає розгляд справи у суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом, та суддею, який визначається згідно з порядком розподілу судових справ, установленим відповідно до закону [3].

Таким чином, окрім організаційних аспектів, слід звернутися до розгляду процесуальних аспектів права на «суд, встановлений законом». У кримінальному провадженні вони визначаються нормами Кримінального процесуального кодексу України (КПК) [10], що передбачають загальні положення кримінального провадження.

При здійсненні правосуддя діяльність суду спрямована на вирішення обвинувачення по суті у кримінальних провадженнях, які підсудні даному суду. Для досягнення зазначеної мети суди наділені сукупністю владних повноважень, що закріплені у нормах КПК. Владні повноваження суду встановлюються законом і їх обсяг повинен бути достатнім для здійснення правосуддя. При цьому інститут підсудності відіграє важливу роль у визначенні повноважного суду й забезпеченні доступу до правосуддя та права на «суд, встановлений законом».

Для забезпечення здійснення правосуддя у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану в ст. 615 КПК передбачено спеціальні норми, що регулюють особливості застосування окремих інститутів кримінального процесуального права та виконання певних процесуальних дій.

Особливості визначення підсудності під час дії воєнного стану передбачені у ч. 9 ст. 615 КПК, а саме: обвинувальні акти, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності скеровуються та розглядаються судами, у межах територіальної юрисдикції яких вчинено кримінальне правопорушення, а в разі неможливості з об'єктивних причин здійснювати відповідним судом правосуддя – судом, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, що закінчив досудове розслідування, або іншим судом, визначеним у порядку, передбаченому законодавством [10].

Зміна територіальної підсудності судових справ у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій

введено воєнний стан, передбачена також положеннями ч. 3 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [11].

Порядок вирішення питання про зміну територіальної підсудності у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного стану визначений Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до ч. 7 ст. 147 Закону за таких умов може бути змінено територіальну підсудність судових справ за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіально підсудність якого змінюється [3].

Окрім зазначених процесуальних аспектів права на «суд, встановлений законом» слід враховувати, що в практиці ЄСПЛ вислів «встановлений законом» стосується не лише правових підстав самого існування «суду», але й дотримання цим судом особливих правил, якими він має керуватись, а також складу суду у кожній справі («Посохов проти Росії» (*Posokhov v. Russia*), § 39; «Фатуллаєв проти Азербайджану» (*Fatullayev v. Azerbaijan*), § 144; «Конталексіс проти Греції» (*Kontalexis v. Greece*), § 42). Тому суд, котрий, відповідно до чинних положень національного права, не має повноважень судити підсудного, «не встановлений законом» у розумінні статті 6 § 1 («Річерт проти Польщі» (*Richert v. Poland*), § 41; «Йоргіч проти Німеччини» (*Jorgic v. Germany*), § 64) [7, с. 21].

Отже, до змісту права на повноважний суд, яке є складовою засади здійснення правосуддя судом, встановленим законом, окрім додержання вимог щодо юрисдикції та порядку визначення судді для розгляду конкретної справи, слід також включити положення про необхідність додержання вимог процесуального закону щодо складу суду.

Відповідно до ст. 35 КПК визначення судді (запасного судді, слідчого судді), а в разі колегіального розгляду – судді-доповідача для розгляду конкретного провадження здійснюється Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою, що забезпечує об'єктивний і неупереджений розподіл матеріалів кримінального провадження між суддями з додержанням принципів черговості та однакової кількості проваджень для кожного судді.

Проте у разі введення воєнного стану та якщо відсутня технічна можливість доступу до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи – розподіл матеріалів кримінального провадження між суддями забезпечує голова суду, а за його відсутності – заступник голови суду, у порядку черговості та із забезпеченням рівномірного навантаження на суддів. У разі відсутності голови суду та його заступника розподіл матеріалів кримінального провадження між суддями забезпечує найстарший за віком суддя (п. 4 ч. 1 ст. 615 КПК [10]).

Важливо зазначити, що норми ст. 35 КПК щодо автоматизованого визначення складу суду є важливою гарантією здійснення законного, справедливого й ефективного правосуддя та мають застосовуватися і під час дії воєнного стану, а положення п. 4 ч. 1 ст. 615 КПК, як виняток із загального правила, діють лише за умов відсутності технічної можливості доступу до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та з дотриманням порядку черговості й забезпеченням рівномірного навантаження на суддів.

Зміна загальних правил КПК щодо складу суду в умовах воєнного стану передбачена також положеннями ч. 10 ст. 615 КПК, відповідно до якої кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, крім здійснення кримінального провадження у суді, в якому до моменту введення воєнного стану та набрання чинності цією частиною було визначено склад суду за участю присяжних [10].

Зазначена норма є спеціальною нормою щодо загальної норми, встановленої ч. 3 ст. 31 КПК, яка передбачає здійснення кримінального провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі колегіально судом у складі трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох суддів та трьох присяжних [10].

Разом з тим, окремі суди в умовах дії воєнного стану продовжують застосовувати саме загальну норму ч. 3 ст. 31 КПК із залученням до складу суду присяжних для здійснення кримінального провадження щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі за клопотанням обвинуваченого. На нашу думку, така практика узгоджується з конституційним положенням щодо участі народу у здійсненні правосуддя через присяжних (ч. 5 ст. 124 Конституції України [2]).

Ще одна норма, яка надає можливість відходу від загальних положень щодо визначення складу

суду, передбачена ч. 13 ст. 615 КПК, зокрема, в умовах воєнного стану може не застосовуватися положення ч. 14 ст. 31 КПК про здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітньої особи суддею, уповноваженим згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх, якщо наявні обставини, що унеможливають участь такого судді [10].

Зазначена норма має диспозитивний характер і не застосовується безумовно під час дії воєнного стану, а лише за підтвердження обставин, що унеможливають участь судді, спеціально уповноваженого на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітнього.

Таким чином, спеціальними нормами КПК в умовах воєнного стану передбачений відступ від загального порядку здійснення кримінального провадження для забезпечення можливості реалізації судами своїх повноважень та виконання завдань кримінального провадження. При цьому повинні бути дотримані гарантії захисту прав учасників судового провадження і досягнення інтересів правосуддя. Застосування більшості норм, що визначають особливості здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану, має відбуватися лише за неможливості реалізації загальних положень КПК.

Також слід враховувати ще один процесуальний аспект права на «суд, встановлений законом», беручи до уваги рішення ЄСПЛ у яких зазначено,

що вислів «встановленого законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність (у справах «Сокурєнко і Стригун проти України» від 20 липня 2006 року та «Верітас проти України» від 13 листопада 2008 року [12; 13]).

Висновки. Однією з складових права на справедливий суд, проголошеного у статті 6 Конвенції, є право на «суд, встановлений законом», зміст якого розкривається через аналіз його організаційних і процесуальних аспектів.

Організаційні аспекти права на «суд, встановлений законом» передбачають дотримання вимог закону щодо порядку утворення суду та формування суддівського корпусу.

До процесуальних аспектів права на «суд, встановлений законом» належать: виконання вимог закону щодо юрисдикції та порядку визначення судді для розгляду конкретної справи, застосування положень процесуального закону щодо складу суду, а також дотримання судом норм, які регулюють його діяльність.

Отже, враховуючи організаційні та процесуальні аспекти, реалізація права на «суд, встановлений законом» у кримінальному провадженні передбачає здійснення правосуддя спеціально створеним згідно з законом юрисдикційним органом – судом, який уповноважений на підставі норм КПК вирішувати питання у межах його компетенції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
4. Хотинська-Нор О. З. Право на «суд, встановлений законом» як структурний елемент права на справедливий суд: український контекст. *Адвокат*. 2015. № 1. С. 24–28.
5. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.
6. Виноградова А.І. Право на «суд, встановлений законом» у контексті оновлення цивільного процесуального законодавства України. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 4. С. 129–135.
7. Посібник зі статті 6 Конвенції – Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). Оновлено 31 грудня 2019 року. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_6_criminal_UKR
8. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (2020). Рішення за період із 01.01.2020 по 24.12.2020 / Відпов. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2021. 96 с.
9. *Zand v. Austria*, no. 7360/76, 12 October 1978. HUDOC. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87873>
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
11. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n199>
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» (Заяви N 29458/04 та N 29465/04) від 20 липня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115#Text
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Верітас проти України» (Заява N 39157/02) від 13 листопада 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_418#Text